

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВЕ НОВАТОРСТВО СТАНІСЛАВА ЛЕМА В РОМАНІ «СОЛЯРІС»

Кеба Олександр,

доктор філологічних наук, професор

ORCID ID 0000-0003-2372-0425

Кам'янець-Подільський національного університет імені Івана Огієнка

м. Кам'янець-Подільський, вул. Івана Огієнка, 61, 32302

keba9591@gmail.com

***Анотація.** Роман «Соляріс» займає ключове місце у творчій біографії С. Лема. Починаючи з цього твору, письменник рішуче відходить від утопічних проєктів майбутнього людства, які на той час поширювались у найрізноманітніших варіантах. Так само рішуче відкидає він «пригодницький» і «науково-технологічний» зріз фантастичного жанру. Його увага зосереджується на класичній формі роману з мінімально необхідними технічними умовностями зображення життя майбутнього. Окрім іншого, новий вектор письменницьких пошуків вимагав пильної уваги до розроблення різноманітних форм і засобів психологізму, що вияскравило додаткові грані митецького дару Лема. Водночас це не було звичайним поверненням до класики. Лем не просто переходить від безособової форми наративу до «Я-розповіді» із заглибленням у саморефлексію персонажа, – він формує стратегію «ненадійного» наратора із численними полями невизначеності і нез'ясовності, чим фактично у художньому форматі випереджає концепції «наративного дискурсу» П. Ліотара і Ж.-Ф. Ліотара та «рецептивної поетики» В. Ізера і Р. Яусса. Започатковані в «Солярісі» стратегії не були абсолютно новими для світової літератури, однак для науково-фантастичного жанру це стало справді новаторським явищем.*

З висоти сьогодення «Соляріс» виглядає «несвоєчасною» книжкою, яка не вписувалася в магістральні тенденції розвитку новітньої наукової фантастики. Змістові й поетико-стильові домінанти твору дають підстави вважати його футурологічним екзистенціальним романом.

***Ключові слова:** наукова фантастика, футурологія, роман, наратив, психологізм, екзистенціальність.*

GENRE AND STYLE INNOVATION OF THE NOVEL "SOLARIS" BY STANISLAVA LEMA

Keba Oleksandr,

Doktor of Filological Science, Professor

ORCID ID 0000-0003-2372-0425

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

Ivan Ohiienko str., 61, ap. 407. Kamianets-Podilskyi, Ukraine, 32302.

keba9591@gmail.com

***Abstract.** The novel "Solaris" occupies a key place in the creative biography of S. Lem. Starting with this work, the writer decisively departs from the utopian projects of the future, which at that time were spread in the most diverse versions. He also resolutely rejects the "adventure" and "technological" variants of the SF fiction. His attention is focused on the classic form of the novel with the minimum necessary technical conventions of depicting life in the future. Among other things, a new vector of literary searches required close attention to the development of various forms and means of psychologism, which revealed additional facets of Lem's talent. At the same time, it was not an ordinary return to the classics. Lem does not simply move from an*

© Keba O., 2022

impersonal form of narrative to an "I-narrative" delving into the character's self-reflection, – he forms the strategy of an «unreliable» narrator with numerous fields of uncertainty and inexplicability. So he actually anticipates the concepts of narrative discourse (J.F. Lyotard, P. Ricœur) and the ideas of receptive poetics and aesthetics (W. Iser, H. R. Jauss). The strategies presented in «Solaris» were not completely new to world literature, but for the science fiction it was a truly innovative phenomenon.

From today's height «Solaris» looks like an «untimely» novel that did not fit into the main trends in the development of modern science fiction. The dominants of the content and poetics of «Solaris» give reasons to consider the work is a futuristic existential novel.

Key words: science fiction, futurology, novel, narrative, psychologism, existentialism.

Вступ

Від часу написання роману «Солярис» – безперечно, найвідомішого широкому загалу твору Станіслава Лема – минуло понад шістдесят років. Між тим інтерес до цієї книжки не зменшується ані серед читачів (про що свідчать незліченні републікації), ані серед медіа-трансформаторів (екранізації, театральні та балетні постановки, комп'ютерні ігри тощо), ані серед науковців-гуманітаріїв – філософів, культурологів, літературознавців...

Лем уважав «Солярис» своїм найкращим твором. У книжці «Мій погляд на літературу» він, зокрема, писав: «"Солярис" – це особлива річ, її я більше поважаю, ніж люблю, – я навіть коригувати її не хочу! Фантазія, яку я ціную, це крила, що виносять за межі вже Пізнаного та Випробуваного, вже пізнавально асимільованого, і та обставина, чи відбувається ця трансценденція досягнутих меж у вигляді дискурсу («фіктивної онтології», «теології», «філософії», «лінгвістики») і т.ін.), чи у вигляді белетристики (гротеску або «візіонерської атаки»), – має для мене суто ТАКТИЧНЕ значення. Яка вершина, які перешкоди при її штурмі, така і тактика, що застосовується, і нічого зверх цього. Це не означає, що я – предтеча, а ви – традиціоналіст, що я висунувся кудись там, а ви позаду, це означає лише, що я – егоїст і що роблю (і читаю також) ТЕ, що мене займає, від чого я отримую задоволення, яке я не розкладаю на основні елементи (скільки естетичного задоволення, скільки пізнавального, скільки розваг, скільки розчарування)...» (Лем 2009: 606-607).

Дискусії, які викликав «Солярис» ще в 1960-ті, не вщухають і досі. Коло обговорюваних проблем все розширюється: футурологія і позаземне життя, наукова фантастика і можливості людського розуму, наука і метанаука; утопія й антиутопія, ксенофантастика і художня умовність, психологічні та екзистенційні несподіванки зустрічі з «іншим»... Як видно, коло цих проблем почасти виходить за межі академічного літературознавства. Між тим, прояснення саме художньо-естетичних аспектів новаторства Лема у романі «Солярис» і, насамперед, його жанрово-поетикальної специфіки може сприяти вирішенню фундаментальних проблем сучасного лемознавства. Отож актуальність заявленої теми зумовлена потребою подальшого студіювання творчої спадщини С. Лема і виявленню художньо-естетичної специфіки його прози.

Метою розвідки є з'ясування жанрового і поетико-стильового новаторства С. Лема у романі «Солярис», яке виявнюється на рівні сюжетно-композиційної і наративної структури твору.

Матеріали та методи дослідження

Аналіз роману «Солярис» в силу його багатоплановості вимагає застосування різних літературознавчих методів, з-поміж яких у контексті нашого дослідження особливе значення має жанрологічний підхід. Твір був написаний, коли наукова фантастика набирала все більшої ваги у літературному процесі, і її жанрова специфіка недостатньо чітко усвідомлювалося. З часу публікації твору жанрологія пройшла значний шлях, напрацювавши істотну методологічну базу і створивши розгалужені класифікації фантастичної літератури (див. : Наукова фантастика, 2001: 363-365). Значним є внесок українських дослідників у дослідження різних жанрових систем, і, зокрема, фантастики як своєрідного літературного метажанру. Так, Нонна Копистянська виявила різні модифікації

футуристичного, науково-фантастичного соціального роману та антиутопій (Копистянська, 2005: 46). Тетяна Бовсунівська здійснила ретельне зіставлення та розмежування фантастичного роману і фентезі (Бовсунівська, 2009: 442-455).

Важливу роль в осягненні специфіки даного феномену відіграли теоретичні побудови відомого французького філософа і семіотика Цветана Тодорова. Вважаючи жанр «історично засвідченою кодифікацією дискурсивних властивостей» (Тодоров, 2006: 30), дослідник водночас встановлює співвідношення у ньому «історичної реальності та реальності дискурсивної». На думку Тодорова, фантастична література «кодує прагматичну властивість дискурсивної ситуації: позицію читача, таку, яку йому приписує книжка (і на яку індивідуальний читач може пристати або ні). Ця роль читача в більшості випадків не залишається імпліцитною, а зображується в самому тексті через персонажа-свідка; їх ототожнення полегшується наданням цьому читачеві функції оповідача: використання займенника першої особи «я» дає змогу читачеві ототожнити себе з оповідачем, а отже, з тим персонажем-свідком, який вагається щодо пояснення подій...» (Тодоров, 2006: 36). Ця теза має виняткове значення для дослідження своєрідності нарації в романі «Соляріс», адже розповідь у ньому ведеться від першої особи у форматі постійної дискурсивної рефлексії розповідача щодо природи подій, свідком і учасником яких він стає на космічній станції.

Значних зусиль для теоретичного осягнення новітньої наукової фантастики доклав і сам Лем. У книжці «Фантастика і футурологія» він детально розглядає онтологію, епістемологію, соціологію наукової фантастики, а також відмінності у структурно-нарративних аспектах «реалістичного» і «фантастичного» творів. Окрему увагу письменник приділяє проблемі читача у фантастичній літературі, наголошуючи на необхідності створення автором особливої художньої атмосфери «гіпнозу», в якій має перебувати читач (Лем, 2004: 507).

Ще одна суттєва методологічна проблема дослідження жанрово-стильового новаторства Лема пов'язана з дослідженням феномену інакшості в його філософсько-екзистенціальному сенсі. Тут слід, з огляду на виняткову роль тілесних аспектів зіткнення персонажів «Соляріса» з проявами інакшості, врахувати новітні студії феномену тілесності. Так, Моріс Мерло-Понті проблему Іншого розглядає крізь призму «феноменологічного тіла», яке є своєрідною «точкою збирання», що об'єднує людину і світ, центром сходження як чуттєвих даних, так і метафізичних смислів. Водночас людське тіло можна порівняти з витвором мистецтва: «воно є вузлом живих значень, а не законом певного числа коваріантних термінів...» (Мерло-Понті, 2001: 180-181). Український учений Фелікс Штейнбук присвятив проблемі тілесності в літературі цілу низку своїх праць (щонайменше три монографії і один навчальний посібник). В одній із них він зауважує, що «без переживання «болю», «страху», «жаху» чи «відчаю» мислення просто не могло б розвиватися. Адже жест конкретно спрямованого заперечення і дозволяє виявити в об'єкті жахливе, але одночасно, відтворюючи це жахливе, прийняти його, «дозволити йому увійти» до свідомості» (Штейнбук, 2007: 99). Саме такі процеси відбуваються на рівні перцепції й у свідомості персонажів «Соляріса».

Таким чином, з огляду на поставлені проблеми методологічний спектр дослідження роману «Соляріс» має бути багатовекторним і водночас релевантним та комплексним.

Обговорення

Намагаючись осягнути колосальний обшир критичної літератури про роман «Соляріс», згадаймо, як у самому творі представлена так звана «соляристика», тобто наука про планету Соляріс: «дослідників і точок зору була незліченна кількість. Утім, крім спроб налагодити контакт, були й інші проблеми соляристики, де спеціалізація зайшла так далеко, особливо за останню чверть століття, що солярист-кібернетик насилу міг зрозуміти соляриста-симетриадолога...» (Лем, 2007: 24).

Про «Соляріс» писали багато й різнопланово. В ньому вичитували постановку актуальних філософських, моральних та психологічних проблем, бачили алегорію певних соціальних процесів, психологічних станів, тенденцій розвитку науки (технократичну й гуманістичну) і т. ін. Наразі дослідники роману найбільше уваги приділяють проблемі

філософської позиції автора, почасти акцентуючи на його «антропологічному песимізмі» (Kwosek, 2019: 54); аналізують природу фантастичного (Кияк, 2010); своєрідність Лемової «симуляції буття», з якої висновується ідея, що «можливість існування буття, ідентичного людському, ставить під сумнів уявлення про унікальність та первісність людського життя» (Jordan, Haladyn, 2010: 256).

Серед українських студій роману «Соляріс» виділимо публікації Ірини Кияк, яка системно аналізує творчість Лема в контексті епістемологічної проблематики фантастики (Кияк, 2011), дефінітивних проблем жанрів фантастики (Кияк, 2012). На думку дослідниці, «футурологія С. Лема і сьогодні має прикладний характер, бо автор був переконаний у тому, що здібності людини безмежні і вдосконаленню також немає меж – людство завдяки науковим відкриттям здатне багатократно збільшити інтелектуальні та фізичні можливості, творчий потенціал...» (Кияк, 2012: 364).

Одним із постійних аспектів обговорення роману «Соляріс» є його зіставлення з кіноверсіями твору, створеними відомими режисерами А. Тарковським і С. Содербергом. Сам Лем доволі ревно ставився до митецьких інтерпретацій роману (з критикою екранізацій російського і американського режисерів можна ознайомитися за книжкою «Так говорив ... Лем» (Лем, 2006а: 181-182; 207-208)).

Так само Лема зазвичай не влаштовували переклади та літературно-критична рецепція роману. Численні спекуляції літературних критиків із Радянського Союзу, для яких Океан і соляристи насамперед сигналізували про проблему «суспільство і особистість», Лем уважав «цілком помилковими» (Лем, 2004: 422). Вкрай скептично висловлювався Лем і щодо театральних та балетних постановок за мотивами його творів (Лем, 2006а: 199).

Втім, на матеріалі Лемових претензій фактично до всіх, хто намагався перетлумачити його роман, можна побудувати окремий багатовекторний майданчик дискусій із автором, оскільки у його «інтерпретаціях інтерпретацій» вчувається те, що сам Лем називав «еґоїстичним геном» (Лем, 2006а: 174).

Результати дослідження

За декілька десятків років активної присутності роману «Соляріс» у світовому літературному процесі твір набув статусу своєрідного взірця наукової фантастики. Про це часто говорили самі письменники-фантасти (як-от брати А. і Б. Стругацькі, С. Лук'яненко та ін.). Між тим аналіз контексту творчої біографії письменника й численні авторські коментарі змушують знову й знову вдаватися до перегляду навіть авторитетних оцінок щодо «типовості» Лемового роману як науково-фантастичного роману.

Добре відомо, що Лем отримав визнання як письменник-фантаст на межі 1950-1960-х, коли були опубліковані «Едем», «Повернення з зірок», «Соляріс». Це був період всезагального захоплення науковою фантастикою. Але попри те, що Лема відразу прописали в цьому середовищі, сам письменник довгий час сумнівався щодо літературного статусу жанру, в якому працював. В цей час проявився і талант Лема як есеїста та популяризатора наук. Вибудовуючи ланцюжки вишуканих розмислів про можливості створення штучного розуму, оптимальної системи організації земного життя, перспективи освоєння космосу, письменник одночасно сформулював засади своєї філософії Невідомого, себто непередбачуваності того, що очікує землян у космічному просторі. Згодом Лем звернувся до фундаментальних проблем ґносеології, тісно пов'язавши її з футурологічними ідеями.

Навіть побіжне зіставлення «Соляріса» з творами наукової фантастики 1960-1970-х рр. доводить, що роман не вписується в загальну картину розвитку наукової фантастики. З одного боку, починаючи з «Соляріса», Лем рішуче відходить від утопічних проєктів майбутнього людства в поширених у той час різноманітних варіантах. З другого боку, Лем рішуче не приймає «американського» варіанту наукової фантастики, з її, як він казав, примітивністю художньої форми, конформізмом, інтелектуальною обмеженістю, нав'язливим антропоморфізмом. Так само, разом із «пригодницьким» зрізом фантастичного жанру Лем не приймає і його суто «науково-технологічного» виміру.

Колосальне поширення трафаретних форм у тогочасній науковій фантастиці робило проблематичною появу таких варіантів науково-фантастичної белетристики, які відповідали б високому статусу роману як літературного жанру. Для Лема роман – це «відкритий простір з численними спорудами, відтак читач у міру розвитку дії ніби піднімається все вище і вище, все повніше відкриваючи собі внутрішню логіку, задум архітектора, заплутані взаємозв'язки між окремими елементами цілого і, нарешті, – саме це ціле, не тільки як алгебраїчну суму, але як інтеграл, що має власну, невідому раніше цінність. <...> Цього поступового розширення поля зору, збагачення інтерпретацій, ускладнення не перипетій, але відносин, реляцій, зв'язків, явищ у переважній більшості випадків не вистачає романам у жанрі наукової фантастики...» (Цит. за: Кайтох, 2020: 58).

Ці думки Лема, висловлені ще у 1962 р., спонукали його зосередитися на класичній формі роману з мінімально необхідними технічними умовностями зображення життя у майбутньому. Окрім іншого, новий вектор письменницьких пошуків вимагав пильної уваги до розроблювання різноманітних форм і засобів психологізму, що вияскравило додаткові грані митецького дару Лема.

До «Соляріса» Лем визнавав за автором право на всевладдя над створюваною ним художньою реальністю і допускав необхідні нараторські коментарі до подій та вчинків персонажів, хоча й намагався не переважувати ними текст. Прикметно, що в час роботи над «Солярісом» Лем працював над есеєм про «Падіння» Альбера Камю, що отримав публікаційну назву «Говорить голос у темряві» («Mówi głos w ciemności», 1957), де, зокрема, акцентував на можливостях, відкритих в результаті розвитку модерної літератури, особливо ж цілого комплексу наративних новацій, пов'язаних із відмовою від «всевідного» і «всеприсутнього» безособового наратора й використання переваг персональної оповідальної перспективи. Фактично у романі Лема послідовно витримується поетико-стильова стратегія, що згодом завдяки публікаціям Ролана Барта оформилась як концепція «смерті автора».

Отож звернення до класичної форми роману супроводжувалося для Лема усвідомленням радикальних змін у наративній структурі великого епічного тексту. Лем не просто переходить від безособової форми наративу до «Я-розповіді» із заглибленням у саморефлексію персонажа, – він формує стратегію «ненадійного» наратора із численними полями невизначеності й нез'ясовності.

Безпосередньою підставою застосування такої стратегії було переконання Лема в тому, що космічний простір для людини, яка ставить собі за мету його освоєння, неминуче залишатиметься сферою невідомого. У передмові до одного з видань «Соляріса» він абсолютно чітко висловився з цього приводу: «...я не писав теоретично-абстрактний трактат і тому повинен був розповісти цілком конкретну історію, щоби за її посередництвом висловити одну просту думку: "Поміж зірок нас чекає Невідоме..."» (Цит. за : Лем, 2006b: 30).

Феномен зустрічі з Іншим, іншими світами, іншим розумом, іншими формами життя є найважливішим у «Солярісі». Невипадково у самому тексті роману фігурує ціла група слів і фраз із семантикою невизначеності та непевності («якимсь незбагненим способом»), «не здатні зрозуміти», «неможливо передбачити» і т.ін.). Їх ніби обіймає класична латинська формула «Ignoramus et ignorabimus» («Ми не знаємо і не дізнаємось») (Лем, 2007: 24), яку згадує Кріс Кельвін, переглядаючи бібліотеку з соляристики. Тут знову ж таки дається взнаки основний Лемовий принцип створення науково-фантастичних творів: будучи мірилом земних речей, людина не є мірилом всього космосу: «не розкриті до кінця загадки таких планет, як Соляріс, я не можу з'ясувати в «Далі буде», оскільки це суперечило би основному принципу...» (Лем, 2009: 12-13).

Створення картини гіпотетичної зустрічі землян із «Невідомим» вимагало від письменника, орієнтованого на класичну романну стратегію, ретельного відтворення реакції індивіда на абсолютно безпрецедентні для його життєвого досвіду явища, відтак психологізм Лема набув відчутного екзистенціального забарвлення, підтриманого і власне наративними стратегіями.

За формою розповіді «Соляріс» є суб'єктно-рефлексійним щоденником Кріса Кельвіна. При цьому його хронологія вочевидь зміщена (із двох місяців дії Кріс описує лише шість днів) і відповідає тому коливально-градаційному ритму, що послідовно витримується в тексті.

Наратив ускладняється й за рахунок вкладених конструкцій типу «текст у тексті» (наприклад, бортовий журнал пілота Бертона, протоколи роботи комісії, що працювала з Бертоном і намагалася звести його свідчення до проявів психічної хвороби, фотокопія однієї сторінки листа доктора Мессенджера, який мав особливу думку щодо історії з Бертоном і т.ін.).

Вкрай важливим для наративної специфіки роману є й те, що персонаж-натор за своїм основним фахом є психологом. Тож він постійно вдається до інтроспективного аналізу своїх внутрішніх переживань і робить тонкі зауваження щодо поведінки Сарторіуса і Снаута. Цей прийом дає змогу авторові продемонструвати, як люди по-різному реагують на зіткнення з Невідомим. Їхню поведінку Лем досліджує у двох аспектах: спроби раціонального осмислення та переживання нездоланого страху перед непередбачуваною поведінкою «гостей». При цьому у наративі реєстри рефлексії і напруження постійно коливаються, час від часу створюючи кульмінаційні піки, як-от у ситуації, коли Кріс вперше намагається позбутися Гері: «Відчуваючи, що потрапив у жахливу пастку, шукав виходу, перебираючи подумки дедалі нещадніші способи боротьби. Якби мене в цю мить хтось запитав, що зі мною діється і що все це означає, я не міг би видушити з себе й слова, але мені вже було ясно: те, що коїться на Станції з усіма нами, становить одне ціле, таке ж страшне, як і незабгненне. Та в цю хвилину мене цікавило зовсім інше – я силкувався знайти якийсь викрут, якусь лазівку для втечі...» (Лем, 2007: 59).

Новаторським елементом художньої системи Лемового роману стала підміна гостросюжетної інтриги, що розвивається на тлі фантастичних реалій, серйозною гносеологічною проблематикою. Події, що відбуваються на станції, саме як події, тобто у фабульному сенсі, не мають гостро-динамічного розвитку. Інтрига тримається на іншому – на сприйнятті невідомого й на непередбачуваності кожного наступного моменту контакту з цим невідомим. Так, для Кріса стає абсолютно неочікуваним те, що його спілкування з «новою» Гері переростає в нову закоханість. «Ти її вже заслонила», «я – це не вона» (Лем, 2007: 140-141) – в унісон повторюють Кріс і Гері. Цікаво, що цей ключовий їхній діалог ніби нічим не закінчується. Наведеними вище словами Гері черговий розділ роману обривається, що «працює» на посилення читацької активності в осмислюванні загальної ситуації і нового повороту у стосунках між персонажами. Врешті-решт зникнення Гері, хоча й нібито, згідно з поясненнями Снаута, є самогубством, не можна однозначно інтерпретувати, особливо враховуючи загальну невизначеність дій Океану щодо соляристів.

Тут спрацьовує ще один істотний принцип художньої системи Лема – принцип некогерентності. Лем реалізує його як на рівні сюжету, так і в гносеологічному плані. Дослідження Океану, спроби осягнути його походження, систему функціонування, «розумність» дій щодо землян мають у романі силу-силенну пояснень, однак вони не зводяться до спільного знаменника, не узгоджуються з жодним із відомих землянам типів розумної діяльності. У романі детально відтворюється історія соляристики. Лем свідомо гальмує розвиток сюжету, ніби змушуючи доктора Кельвіна знову й знову переглядати різноманітні концепції і версії, вдаватися до побіжного аналізу хоча б мізерної частини соляристичної бібліографії, що налічує тисячі позицій. Учені-соляристи зафіксували різноманітні прояви «розумної активності» Океану, стадії виникнення й особливості функціонування соляріанських утворень – «симетриад», «асиметриад», «мімоїдів», однак не змогли ані вписати їх у якусь певну систему, ані визначити їх функціональне призначення. Принцип некогерентності, вочевидь, актуалізується і для читача, логічно підводячи його до висновку, що соляристика є суто ідіографічною наукою, що так і не вивела за сто років напружених пошуків жодного фізичного чи навіть спекулятивного закону.

Зустріч із позаземним інтелектом в «Солярісі» виявилася зовсім не такою, якої прагнули й на яку очікували земляни. Цікаво, що внаслідок зіткнення з неоссяжністю

Океану та проявів його активності щодо тих, хто перебуває на Станції, самі вони схиляються до перегляду сенсу людських пошуків у всесвіті. Симптоматичним є зізнання Снаута: «Ми не шукаємо нікого, крім людей. Нам не потрібні інші світи. Нам потрібне наше відображення. <...>. Ми хочемо знайти свій власний, ідеалізований образ, це повинні бути планети з цивілізаціями, досконалішими, ніж наша; в інших ми сподіваємося знайти модель нашого примітивного минулого. А тим часом по той бік є щось таке, чого ми не приймаємо, від чого захищаємося. Але ж ми принесли з Землі не тільки дистилат чеснот, не тільки ідеал героїчної Людини! Ми прилетіли сюди такими, якими є насправді, а коли друга сторона показує нам нашу реальну суть – тобто те, що ми замовчуємо, – ми не можемо з цим примиритися!» (Лем, 2007: 71).

Читацька активність, яку постійно провокують всілякого роду невизначеності в романі, очевидно, була передбачена автором. І тут Лем явно корелює з ідеями «рецептивної поетики» В. Ізера і Р. Яусса, ба навіть випереджає їх. У праці «Апелятивна структура тексту» (1970) Вольфганг Ізер, відштовхнувшись від уведеної Романом Інгарденом категорії невизначеності літературного твору, наголошував, що естетичний досвід читача формується саме завдяки наявності в тексті «ділянок невизначеності», або «пустих місць». Дослідник склав цілий каталог умов і прийомів, що породжують у тексті «пусті місця». Це – порушення в структурі інтенціональних корелятивів фраз, різні прийоми вкладення, монтажу і композиції тексту, коментарі оповідача, які неначе «розчиняють» перспективи історії, що розповідається, надаючи читачу широкий спектр самостійних оцінок і суджень відносно розв'язки тієї чи іншої ситуації у розповіді (Див.: Кеба, 2017: 134-135).

Показово, що Лем пізніше, у спогадах зазначав, що сам він у процесі написання роману часто почувався у ролі читача власного твору і йому самому інколи був невідомий подальший розвиток подій.

Започатковані в «Солярісі» нарративні стратегії, звісно, не були абсолютно новими для світової літератури, однак для науково-фантастичного жанру це стало справді новаторським явищем.

Поетико-стильове і водночас жанрове новаторство «Соляріса» стало чи не найважливішим чинником колосальної популярності твору. Втім, її можна пояснювати, виходячи з різних установок і поглядів. Для пересічного, «безпосереднього, реального» читача, вочевидь, найбільше важила (чи позасвідомо впливала на нього) «наочність» всього, про що розповідалося і що описувалося в книжках письменника. У зв'язку з цим висловимо припущення, що тут спрацювала потужна традиція Джозефа Конрада, для якого головним у роботі митця було «змусити читачів чути <...>, відчувати, але насамперед – змусити бачити...» (Цит. за : Кеба, Шенкнехт, 2016: 5).

Висновки та перспективи

Проведений аналіз місця роману «Соляріс» у творчій біографії Лема, особливостей його сюжетно-композиційної та нарративної організації дає змогу говорити про те, що ця книжка значно випередила розвиток новітньої наукової фантастики. Лем продемонстрував своїм романом, що пропонувані тогочасною літературою різноманітні проекти майбутнього «легкого шляху» людства просторами Всесвіту є утопічною облудою. Водночас Лем рішуче відкинув «пригодницький» і «науково-технологічний» зріз фантастичного жанру. У пошуках художньої форми для втілення свого бачення конфліктності під час зустрічі землян із «Невідомим» у космосі письменник зупиняється на класичній формі роману з мінімально необхідними технічними умовностями зображення життя майбутнього. Вектор письменницьких пошуків вимагав пильної уваги до розроблення різноманітних форм і засобів психологізму, що вияскравило додаткові грані митецького дару Лема. Водночас це не було звичайним поверненням до класики. Лем не просто переходить від безособової форми нарративу до «Я-розповіді» із заглибленням у саморефлексію персонажа, – у «Солярісі» він формує стратегію «ненадійного» наратора із численними полями невизначеності і нез'ясовності, чим фактично у художньому форматі випереджає концепції «нарративного дискурсу» П. Ліотара і Ж.-Ф. Ліотара, «рецептивної поетики» В. Ізера і Р. Яусса і «смерті автора» Р. Барта. Започатковані в романі стратегії не

були абсолютно новими для світової літератури, однак для науково-фантастичного жанру це стало справді новаторським явищем.

Таким чином, змістові й поетико-стильові доміанти «Соляриса» дають підстави вважати його унікальним взірцем футурологічного екзистенціального роману. Перспективи подальшого студювання твору добуваються у з'ясуванні його жанрово-стильової генези в історико-літературному і компаративному вимірах, що передбачає широке залучення контексту художньо-естетичних пошуків у новітній літературі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бовсунівська, 2009 – *Бовсунівська Т.В.* Теорія літературних жанрів : Жанрова парадигма сучасного зарубіжного роману. Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009. 519 с.
- Кайтох, 2020 – *Кайтох, Войцех.* Вступлення к роману Станіслава Лема «Солярис». Кайтох, Войцех. Солярис. Саракш, Краков. Москва : Статьи и очерки о фантастике и на другие темы. Арканар : Метагом, 2020. С. 49-70.
- Кеба, 2017 – *Кеба О.В.* Рецептивна естетика в контексті сучасних літературознавчих стратегій. Фондові лекції викладачів факультету іноземної філології. Частина 5. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. С.128-138.
- Кеба, Шенкнехт, 2016 – *Кеба О.В., Шенкнехт Н.М.* Проза Джозефа Конрада: проблематика і поетика екзистенціального світосприйняття. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. 188 с.
- Кияк, 2012 – *Кияк І.* Дефінітивні проблеми жанрів фантастики у творчості Станіслава Лема. Київ. *Київські полоністичні студії*, 2012. Т. 19. С. 359-364.
- Кияк, 2011 – *Кияк І.* Засадничі принципи та структура епістемологічної проблематики фантастики і футурології Станіслава Лема. *Київські полоністичні студії*. 2011. Т. 18. С. 318-321.
- Кияк, 2010 – *Кияк І.* Природа фантастичного у творчості Станіслава Лема. *Київські полоністичні студії*. 2010. Т. 16. С. 417-424.
- Копистянська, 2005 – *Копистянська Н.* Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : Монографія. Львів : ПАІС, 2005. 368 с.
- Лем, 2004 – *Лем С.* Фантастика и футурология: В 2 кн. Кн. 1. Москва : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2004. 591 с.
- Лем, 2009 – *Лем С.* Мой взгляд на литературу. Размышления и очерки. Москва : АСТ, АСТ Москва, 2009. 864 с.
- Лем, 2006а – *Лем С.* Так говорил... ЛЕМ. Москва : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. 764 с.
- Лем, 2006б – *Лем, Станіслав.* Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник. У 2 т. Т. 2 : Л – Я / За ред. Н. Михальської та Б. Щавурського. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2006. С. 29-31.
- Лем, 2007 – *Лем, Станіслав.* Солярис. Львів : Кальварія, 2007. 200 с.
- Мерло-Понті, 2001 – *Мерло-Понті, Моріс.* Феноменологія сприйняття. Київ : Український Центр духовної культури, 2001. 552 с.
- Наукова фантастика, 2001 – *Наукова фантастика.* Лексикон загального та порівняльного літературознавства.. Чернівці : Золоті литаври, 2001. С. 363-365.
- Тодоров, 2006 – *Тодоров Цветан.* Поняття літератури та інші есе. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 162 с.
- Штейнбук, 2007 – *Штейнбук Ф. М.* Засади тілесного міметизму у текстових стратегіях постмодерністської літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття: монографія. Київ : Педагогічна преса, 2007. 292 с.
- Jordan, Haladyn, 2010 – *Jordan M., Haladyn J.J.* Simulation, Simulacra and Solaris. *Film Philosophy*. Volume 14, Issue 1, February, 2010. P. 253-273.
- Kwosek, 2019 – *Kwosek J.* Literatura jako narzędzie filozofii na wybranych przykładach twórczości Stanisława Lema. *Filozoficzne aspekty literatury. Studia i szkice*. Lublin : Wydawnictwo Naukowe TYGIEL. 2019. S. 50-59.

REFERENCES

- Bovsuniv's'ka, 2009 – *Bovsuniv's'ka T.V.* Teoriya literaturny'x zhanriv : Zhanrova parady'gma suchasnogo zarubizhnogo romanu. Ky'yiv : Vy'davny'cho-poligrafichny'j centr "Ky'yivs'ky'j universy'tet", 2009. 519 s.
- Kajtox, 2020 – *Kajtox, Vojcex.* Vstupleny'e k romanu Stany'slava Lema «Solyary's». Kajtox, Vojcex. Solyary's. Saraksh, Krakov. Moskva : Stat'y`y` ocherky` o fantasty'ke y` na drugy'e temy. Arkanar : Metagom, 2020. S. 49-70.
- Keba, 2017 – *Keba O.V.* Recepty`vna estety'ka v konteksti suchasny'x literaturoznavchy'x strategij. Fondovi lekciyi vy'kladachiv fakul'tetu inozemnoyi filologiyi. Chasty`na 5. Kam'yanecz'-Podil's'ky'j : Aksioma, 2017. S.128-138.
- Keba, Shenknext, 2016 – *Keba O.V., Shenknext N.M.* Proza Dzhozefa Konrada: problematy'ka i poety'ka ekzy'stencial'nogo svitospry`jnyattya. Kam'yanecz'-Podil's'ky'j : Aksioma, 2016. 188 s.
- Ky'yak, 2012 – *Ky'yak I.* Definity`vni problemy` zhanriv fantasty'ky` u tvorchosti Stanislava Lema. *Ky'yivs'ki polonisty'chni studiyi*, 2012. T. 19. S. 359-364.
- Ky'yak, 2011 – *Ky'yak I.* Zasadny`chi pry`ncy`py` ta struktura epistemologichnoyi problematy'ky` fantasty'ky` i futurologiyi Stanislava Lema. *Ky'yivs'ki polonisty'chni studiyi*. 2011. T. 18. S. 318-321.
- Ky'yak, 2010 – *Ky'yak I.* Pry`roda fantasty'chnogo u tvorchosti Stanislava Lema. *Ky'yivs'ki polonisty'chni studiyi*. 2010. T. 16. S. 417-424.
- Kopy'styans'ka, 2005 – *Kopy'styans'ka N.* Zhanr, zhanrova sy`stema u prostori literaturoznavstva : Monografiya. L`viv : PAIS, 2005. 368 s.
- Lem, 2004 – *Lem S.* Fantastika i futurologija: V 2 kn. Kn. 1. Moskva : OOO «Izdatel'stvo AST» :ZAO NPP «Ermak», 2004. 591 s.
- Lem, 2009 – *Lem S.* Moj vzgljad na literaturu. Razmyshlenija i ocherki. Moskva : AST, AST Moskva, 2009. 864 s.
- Lem, 2006a – *Lem S.* Tak govoril... LEM. Moskva : ACT : ACT MOSKVA : HRANITEL", 2006. 764 s.
- Lem, 2006b – *Lem, Stanislav.* Zarubizhni py`s`menny`ky`. Ency`klopedy`chny'j dovidny`k. U 2 t. T. 2 : L – Ya. Za red. H. My`xal`s`koyi ta B. Shhavurs`kogo. Ternopil` : Navchal`na kny`ga. Bogdan, 2006. S. 29-31.
- Lem, 2007 – *Lem, Stanislav.* Solyaris. L`viv : Kal`variya, 2007. 200 s.
- Merlo-Ponti, 2001 – *Merlo-Ponti, Moris.* Fenomenologiya spry`jnyattya. Ky'yiv : Ukrayins`ky'j Centr duxovnoyi kul`tury`, 2001. 552 s.
- Naukova fantasty'ka, 2001 – Naukova fantasty'ka. Leksy`kon zagal`nogo ta porivnyal'nogo literaturoznavstva.. Chernivci : Zoloti ly`tavry`, 2001. S. 363-365.
- Todorov, 2006 – Todorov Czvetan. Ponyattya literatury` ta inshi ese. Ky'yiv : Vy`d. dim «Ky`yev-Mogy`lyans'ka akademiya», 2006. 162 s.
- Shtejnbuk, 2007 – Shtejnbuk F. M. Zasadny` tilesnogo mimety`zmu u tekstovy`x strategiyax postmodernists`koyi literatury` kincya XX – pochatku XXI stolittya: monografiya. Ky'yiv : Pedagogichna presa, 2007. 292 s.
- Jordan, Haladyn, 2010 – Jordan M., Haladyn J.J. Simulation, Simulacra and Solaris. *Film Philosophy*. Volume 14, Issue 1, February, 2010. P. 253-273.
- Kwosek J. Literatura jako narz`edzie filozofii na wybranych przyk`ladach tw`rczo'sci Stanis`lawa Lema. *Filozoficzne aspekty literatury*. *Studia i szkice*. Lublin : Wydawnictwo Naukowe TYGIEL. 2019. S. 50-59.

Received: 30 July, 2022